

ВИВЧЕННЯ, ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ТА ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СЕВАСТОПОЛЯ: ЕКСКУРСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Формами роботи по вивченню пам'яток історії та культури Криму у другій половині ХІХ — на початку ХХ століття стали виїзди до місць їх розташування, організація екскурсій з метою їх обстеження. У статті висвітлений внесок навчальних закладів Таврійської губернії в популяризацію пам'яток історії та культури Севастополя. Проаналізовані головні напрями пам'яткоохоронної діяльності Кримсько-Кавказького гірського клубу відносно історико-культурної спадщини міста бойової слави.

Ключові слова: пам'ятки історії та культури, Севастополь, Крим, охорона культурної спадщини, екскурсії.

У другій половині ХІХ століття почала розвиватися туристично-екскурсійна діяльність в Криму. Цьому сприяли: 1) лікувальні властивості півострова; 2) значна кількість пам'яток історії та культури Криму; 3) туристські маршрути, які поєднували пішохідний, сухопутний та морський види транспорту. Розвиток екскурсійних турів був безпосередньо пов'язаний з економічними, транспортними, соціально-політичними тенденціями розвитку півострова. Спочатку це були, як правило, шкільні поїздки, які проводилися переважно для вивчення навколишньої природи та по історичних місцях. Подальше поширення екскурсій як форми краєзнавчого руху супроводжувалося відкриттям природознавчих, історичних і культурних пам'яток, ансамблів, музеїв.

В літературі проаналізований внесок навчальних закладів Таврійської губернії в розвиток екскурсійної справи в Криму. Основні аспекти діяльності Кримського гірського клубу по організації екскурсій відображені в спеціальних працях (К. В. Голоцван, Г. П. Долженко, В. С. Савчук, А. А. Непомнящий, І. Л. Чопп). Серед джерел важливе місце посідають опубліковані матеріали — періодичні видання (статті та звіти про проведення екскурсій в “Записках Крымского горного клуба”, місцевих газетах і журналах), путівники.

Метою роботи є дослідження по матеріалах екскурсій вивчення та охорони пам'яток історії та культури Севастополя у другій половині ХІХ — на початку ХХ століття.

Перші краєзнавчі екскурсії для учнів в Криму організувала Сімферопольська чоловіча казенна гімназія, яка впродовж всього до радянського періоду була найбільшим навчальним закладом Таврійської губернії. З другої половини 80-х років ХІХ століття екскурсійна діяльність гімназії набула організованих форм. Взагалі роль екскурсодів виконували викладачі гімназії, серед яких були відомі краєзнавці Криму, — Ф. Ф. Лашков, А. І. Маркевіч. Організовував і керував екскурсіями директор гімназії Григорій Іванович Тимошевський — член-кореспондент Московського Археологічного товариства¹. Під час поїздок учні вели спеціальні щоденники, в які заносили свої спостереження.

У серпні 1886 року здійснені масові екскурсії гімназистів у супроводі їх викладачів до Севастополя, Херсонеса, Балаклави, Інкермана. Восени 1886 року був опублікований звіт інспектора Сімферопольської чоловічої казенної гімназії про екскурсію до Севастополя, в якому висловлено побажання видати повніший звіт, до якого увійшло б усе, що повідомлялося учням². 1889 року завдяки фінансовій підтримці сімферопольського купця Б. Топалова був опублікований детальний звіт про екскурсію до Севастополя³. З'явилася серія книг, в яких докладно описані екскурсії гімназії. Авторами нарисів в цих краєзнавчих збірках були: Ф. Ф. Лашков, А. І. Маркевіч, Г. І. Тимошевський та інші. Кримознавча цінність цих видань полягає в тому, що в них поміщені статті — тексти доповідей, зроблених

для екскурсантів під час навчальних екскурсій. Особлива увага в них приділена питанням історії, археології, етнографії Криму та охорони археологічних пам'яток.

У другій половині XIX — на початку XX століття в педагогічній практиці навчальних закладів Криму поширення набули навчальні екскурсії, різноманітні по географічній побудові маршруту й характеру об'єктів, які відвідували, наприклад, 1911 року учні Євпаторійської чоловічої казенної гімназії здійснили п'ятиденну екскурсію до Севастополя, Бахчисарая та їх околиць.

Чимала кількість екскурсій доводилася на початкові школи та училища губернії. 1913 року з пам'ятками Севастополя ознайомилися екскурсанти початкових училищ Сімферополя, приватної безкоштовної професійної школи, Туатайської, Бешаранської та Эскі-Ординської шкіл, національних єврейських й караїмських початкових навчальних закладів⁴.

Наприкінці XIX століття популярності набули екскурсії-паломництва церковно-приходських шкіл і духовних училищ до православних святинь Криму. Після приєднання Криму до Росії більшість християнських храмів і монастирів знаходилися в запустінні. Завдяки старанням Херсоно-Таврійського архієпископа Інокентія в середині XIX століття почалося їх відродження. Він влаштував такі обителі: Херсонську, Бахчисарайську Успенську, Інкерманську св. Климента, Козьмодаміановську, Кизилташську св. Стефана Сурожського, Катерлезську Георгіївську поблизу Керчі, Анастасієвську на річці Кача⁵. Найбільш відвідуваними об'єктами екскурсій в околицях Севастополя були Херсонський монастир Святого Володимира, Балаклавський Георгіївський монастир, Інкерманська кіновія. Екскурсанти знайомилися з храмовими спорудами, монастирськими пам'ятками, закладеними на місці середньовічних православних обителей, а також з витворами церковного мистецтва та реліквіями.

Активна діяльність по проведенню екскурсій з метою вивчення пам'яток Криму належала Сімферопольському реальному училищу імператора Миколи II, відкритому 1898 року. За ініціативою його директора організувалися тематичні екскурсії по півострову. У травні 1900 року була здійснена поїздка, приурочена до століття з дня смерті О. В. Суворова⁶. Проводилися художні екскурсії в околиці Севастополя, під час яких учні робили зарис-

совки відвідуваних об'єктів. При училищі стараннями вихованців був організований "кабінет екскурсій", де зберігалися зібрані екскурсантами колекції мінералів та зразки місцевої флори і фауни, зроблені ними фотознімки й малюнки, довідкова та краєзнавча література⁷. 1907 року Є. І. Свіщов видав збірку з описом поїздок вихованців цього навчального закладу по Криму⁸.

На початку XX століття проводилися багатоденні шлюпочні походи уздовж побережжя Кримського півострова із зупинками для огляду історичних пам'яток. Наприклад, у червні 1911 року група учнів Севастопольської чоловічої гімназії під керівництвом викладача історії І. І. Смоленського здійснила сімнадцятиденну екскурсію на шлюпках "Первісток" і "Тюлень" уздовж Південного берега Криму. Гімназисти відвідали Балаклаву, Ласпі, Форос, Алупку, Ялту, Гурзуф, Алушту⁹. 1911 року для учнів Ялтинської Олександрівської гімназії була проведена морська екскурсія до Севастополя¹⁰.

На розвитку екскурсійної діяльності навчальних закладів Таврійської губернії негативно відбилася Перша світова війна. Кількість відвідуваних пам'яток Криму значно скоротилася в порівнянні з довоєнним періодом. Основними об'єктами навчальних екскурсій стали пам'ятки історії та культури і музеї, розташовані в рідному місті або його околицях. Не дивлячись на це, окремі екскурсії проводилися до 1918 року¹¹. За період 1914–1916 років відомі екскурсії початкових училищ, земських, професійних і національних шкіл Сімферопольського повіту¹².

Найбільшою в Криму екскурсійною організацією був Кримський (Кримсько-Кавказький) гірський клуб. У 80-х роках XIX століття серед ялтинської інтелігенції виникла ідея організації екскурсійної справи. За ініціативою місцевих вчителів, лікарів, інженерів був створений Гурток любителів природи, гірського спорту та Кримських гір, який став основою організованого 1890 року Кримського гірського клубу. Члени гуртка почали проводити екіпажні, верхові й пішохідні екскурсії, участь в яких брали вони самі, їх родини та знайомі. Під час перших туристичних походів, які тривали від одного дня до десяти днів, краєзнавці збирали інформацію для складання цілого ряду маршрутів¹³.

Кримський гірський клуб з адміністративним центром в Одесі почав свою діяльність

6 травня 1890 року. Ялтинський гурток любителів природи був перетворений у відділення клубу. Проте датою заснування Кримського гірського клубу прийнято вважати 25 січня 1890 року, коли товариш міністра внутрішніх справ генерал-лейтенант Шебеко затвердив статут, розроблений членами-засновниками клубу ботаніком Ф. М. Каменським і геологом Ю. О. Лістовим¹⁴. За весь час існування клубу було прийнято чотири статuti (1890, 1894, 1901, 1905 рр.). Серед цілей клубу визначалося не лише вивчення Кримських гір, але і прилеглих до них степів і морів. У статутах Кримського гірського клубу 1890¹⁵ і 1895¹⁶ років містився спеціальний параграф, в якому один з напрямів його діяльності полягав в “охороні рідкісних гірських видів рослин і тварин, історичних пам’яток”. Це завдання впродовж всього існування клубу залишалося пріоритетним.

Екскурсії ретельно опрацьовувалися правлінням клубу (маршрути подорожей, зупинки, привали). Клуб часто заздальгідь клопотав перед директорами місцевих гімназій про надання приміщення для зупинки екскурсантів на відпочинок або ночівлю. З року в рік маршрути екскурсій удосконалювалися. Керівниками екскурсій зазвичай були, відмінно знаючі місцевість, члени клубу — справжні знавці історії Кримського півострова. У екскурсіях могли брати участь студенти вищих навчальних закладів та учні трьох старших класів середніх навчальних закладів. В учнівських екскурсіях керівниками досить часто були викладачі даного навчального закладу¹⁷. Бувало, що маршрут екскурсії поступав на затвердження попечителю Одеського навчального округу, який розглядав зупинки на нічліг в різних навчальних закладах, клопотав за екскурсантів.

Клубу вдалося поставити на належний освітній рівень свою екскурсійну діяльність. Екскурсанти збагачувалися знаннями з минулого Кримського півострова. У перший сезон члени Кримського гірського клубу провели вісім екскурсій, серед яких була екіпажна екскурсія через Севастополь у фортецю Черкес-Кермен.

Найбільш поширеними були екскурсії по класичному маршруту Одеса — Крим — Одеса. Подорож до Криму починалася в Одесі, куди туристи потрапляли залізничною дорогою. Після прибуття в Севастополь на пристані екскурсантів нерідко зустрічав представник клубу, який допомагав їм влаштува-

тися в якій-небудь навчальній установі міста. Потім учасники екскурсії приступали до огляду пам’яток Севастополя. По кількості туристичних об’єктів, які привертати увагу, місто не мало собі рівних в Криму. Перш за все це були пам’ятки оборони Севастополя під час Кримської війни 1853–1855 рр. Екскурсанти також оглядали Графську пристань, побудовану 1846 року і пам’ятник на честь подвигу брига “Меркурій” під час Російсько-турецької війни 1829 року, відкритий через десятиріччя. У другій половині XIX століття уряд, військові та міські власті прийняли заходи по збереженню та охороні історичної спадщини міста. Севастопольська міська Дума 1875 року прийняла рішення не забудовувати зруйновані бастіони й батареї, а розбити на їх місці бульвари, які нагадували б про битви, що відбулися тут. На жаль, лише на місці четвертого бастіону з’явився Історичний бульвар і батареї відзначили гранітними пам’ятками. Після 40-річного ювілею оборони почалося спорудження нових пам’яток. 1895 року на Малаховому кургані був споруджений пам’ятник адміралові Корнілову та пристосовані для огляду екскурсантами залишки фортеці. У Севастополі до ювілею Синопської битви відкрили пам’ятник адміралові П. С. Нахімову. До 50-ліття оборони Севастополя було зведено більше двадцяти монументів, завершена реконструкція Малахова кургану і Історичного бульвару, де побудована Панорама Севастопольської оборони. 1905 року був відкритий пам’ятник затопленим кораблям, а 1909 — військовому інженерові Е. І. Тотлебену. Екскурсанти відвідували на Північній стороні севастопольської бухти Братський цвинтар, де 1870 року був споруджений собор. Місця поховань були прикрашені архітектурними спорудами та утримувалися в порядку¹⁸.

Великий інтерес у екскурсантів викликали околиці Севастополя. У селі Чоргун оглядали залишки турецького укріплення. Потім добиралися до Херсонеса, де завідувач розкопками Карл Казимирович Косцюшко-Валюжиніч проводив екскурсію по руїнах античної та візантійської фортеці з відвідинами музею Імператорського Археологічного суспільства. Екскурсанти знайомилися з планами древніх церков і епіграфічними пам’ятками. Обов’язковому огляду підлягав храм Святого Володимира¹⁹. Далі екскурсія зазвичай прямувала по Чорній річці до Інкермана для знайомства з Інкерманським монастирем, відродженням піс-

ля Кримської війни, довколишніми печерами та руїнами середньовічної фортеці. Як правило, цим закінчувався перший день подорожі, учасники екскурсії поверталися до Севастополя.

Наступного дня екскурсанти відвідували Балаклаву, де оглядали генуезьку фортецю Чембало, після слідували до Георгіївського монастиря і на мис Фіолент. Перша пам'ятка привертала увагу як одна з якнайдавніших християнських святинь, а друга — як легендарне язичеське святилище. По відомостях Страбона на цьому мисі знаходився знаменитий храм Діани-Деви. За ці два дні екскурсанти встигали оглянути Володимирський собор, “Тотлебенський” Військово-історичний музей і Малахов курган, що супроводилося ґрунтовною лекцією про Кримську війну. Оглянувши Севастополь, екскурсія наступного дня слідувала до Бахчисарая. Зазвичай після знайомства з Південним берегом Криму подорож закінчувалася, екскурсанти вирушали назад в Одесу через Ялту і Севастополь. Проте не всі екскурсії дотримувалися описаного маршруту. Так, після Севастополя і Балаклави маршрут через Байдари та Форос міг пролягати по Південному берегу Криму, а Гірський Крим залишався наостанок²⁰.

Активну участь в проведенні екскурсій брало Севастопольське відділення Кримсько-Кавказського гірського клубу, відкрите 16 квітня 1891 року. Воно займалося виключно організацією екскурсій. Проте, з 1897 по 9 квітня 1902 року діяльність Севастопольського відділення була припинена. Потім воно продовжувало працювати до 1908 року, після чого було остаточно закрито²¹. За перший сезон ним було проведено сім екскурсій для двохсот екскурсантів. Влітку 1903 року в 39 екскурсіях брало участь більше семисот туристів²². Відділення організувало одноденні та дводенні екскурсії з Севастополя в Георгіївський монастир та Балаклаву.

Центральним і найактивнішим відділенням клубу впродовж всієї його діяльності було Ялтинське, відкрите 22 квітня 1891 року. З усіх відділень лише Ялтинське проіснувало від моменту зародження клубу до його закриття. На 1 січня 1892 року воно вже налічувало 44 члени²³. Це відділення зайнялося широкою екскурсійною діяльністю, організацією численних екскурсій по найцікавіших місцях Криму, а також пам'ятко-охоронною діяльністю.

Екскурсійний сезон тривав зазвичай шість місяців, з квітня по жовтень, а якщо дозволяла погода, то і довше. Екскурсії поділялися на пішохідні, верхові і екіпажні, одноденні і багатоденні. Окрім екскурсій, за розкладом можна було влаштувати і подорож за бажанням. За довідками потрібно було звертатися до доктора Ф. Д. Вебера, який завідував екскурсіями, а потім відкрив власне екскурсійне бюро²⁴.

З 1894 року Ялтинське відділення почало надавати екскурсійні послуги широким кругам публіки. Пішохідні екскурсії, порівняно з екіпажними, користувалися значно меншою популярністю, тому число екскурсантів в них вагалось від року до року і не перевищувало 150 осіб. Інколи частину маршруту можна було здійснити за допомогою коней, використовуючи екіпажі або лінійки. Екіпажні екскурсії клубу вперше почали функціонувати з 1894 року і завоювали велику популярність. 1895 року була розроблена і опублікована детальна програма екскурсійних маршрутів²⁵. Розклад екскурсій вивішувався в будівлі Ялтинського відділення, на пароплавах Російського товариства пароплавства і торгівлі та у всіх готелях Південного берега Криму. 1913 року було створено бюро пішохідних екскурсій, а в березні 1914 року перейменовано в секцію пішохідних екскурсій Ялтинського відділення Кримсько-Кавказського гірського клубу. Тоді була розроблена інструкція цієї секції під керівництвом Г. І. Гробовського²⁶. Перед секцією ставилися такі завдання: 1) планомірна організація пішохідних екскурсій в Криму; 2) виправлення старих і розробка нових пішохідних маршрутів; 3) установка на стежках знаків гірського клубу; 4) організація зборів бажаючих здійснити екскурсії за сприянням клубу; 5) підготовка досвідчених провідників.

Особливе значення надавалося розвитку краєзнавчого туризму серед учнів. Перш за все було залучено до роботи клубу учнів Ялтинської гімназії та Ялтинського комерційного училища. Вони спочатку збиралися в клубі по неділях, чистили колекції монет, упорядковували креслення і мінералогічні колекції, брали участь в екскурсіях. Ялтинське відділення клубу розробляло маршрути учнівських екскурсій і виділяло спеціально підготовлених екскурсоводів. Освітні екскурсії ставили за мету ознайомити учнів з історичними та природними пам'ятками Криму. Продовжува-

лися вони від 5 до 16 днів, як правило, в канікулярний час. Слідом за екскурсіями гімназій до Криму вирушили екскурсії земських шкіл, реальних, комерційних, педагогічних училищ, а також слухачів учительських, фельдшерських і інших курсів. Різна професійна орієнтація навчальних закладів вимагала включення до навчально-освітніх походів екскурсії на виробництва. У Севастополі учні відвідували суднобудівний завод і військові кораблі Чорноморського флоту, у Балаклаві — завод по виробуванню мідій, у Бахчисараї — кустарні татарські виробництва, а учні сільськогосподарських шкіл оглядали плантації виноградників, сади та дослідні ділянки²⁷.

Кримський гірський клуб наприкінці XIX — на початку XX століття займався рекламно-видавничою діяльністю, яка сприяла популяризації пам'яток історії та культури Криму. Для туристів, які вибирали екскурсії клубу, його членами були підготовлені спеціальні путівники. По виданому членом правління Кримського гірського клубу М. П. Мельниковим путівнику можна було “поверхнево ознайомитися з Кримом”²⁸. Детальний опис 18 екіпажних маршрутів та 50 пішохідних і вер-

хових екскурсій по Південному берегу Криму, а також 13 кругових комбінованих поїздок пропонував путівник, складений членом Клубу В. А. Меркуловим²⁹. У вказаних довідкових виданнях також містилася інформація про археологічні та історичні пам'ятки півострова.

У роки Першої світової війни, незважаючи на численні труднощі, екскурсійна діяльність клубу дещо ослабла, але не припинилася. Було заборонено відвідини деяких багатих пам'ятками місцевостей, серед яких був й Севастопольський укріплений район. Восени 1920 року, після остаточного встановлення на півострові Радянської влади, Ялтинське відділення Кримсько-Кавказького гірського клубу припинило свою діяльність³⁰.

У другій половині XIX століття значного поширення набули всі види екскурсій по Криму. Важливою складовою частиною популяризаторської спрямованості різноманітних екскурсій навчальних закладів Таврійської губернії та Кримського гірського клубу було вивчення та охорона історико-культурної спадщини Криму, серед якої значне місце посідали пам'ятки історії та культури Севастополя.

Джерела та література

- 1 Попов А. Д. Симферопольская мужская казенная гимназия и ее учебные экскурсии [Текст] / А. Д. Попов // Историческое наследие Крыма. — 2006. — № 12/13. — С. 117.
- 2 Попов А. Н. Поездка с учениками Симферопольской гимназии для осмотра достопримечательностей в городе Севастополе и его окрестностях (28, 29, 30 и 31 августа 1886 г.) [Текст] / А. Н. Попов. — Симферополь, 1886. — С. 36.
- 3 Первая учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии: Севастополь и его окрестности [Текст] / Сост. А. Н. Попов. — Симферополь, 1888. — 204 с.
- 4 Государственный архив в Автономной Республике Крым (ГААРК), ф. 212. оп. 1, д. 285, л. 3, 7, 9, 13, 25, 28, 35, 36, 50.
- 5 Мальгин А. В. Русская Ривьера: Курорты, туризм и отдых в Крыму в эпоху империи; конец XVIII — начало XX века [Текст] / А. В. Мальгин. — Симферополь: Сонат, 2006. — С. 301.
- 6 Свищов Е. “Суворовская” образовательная экскурсия воспитанников Симферопольского императора Николая II реального училища [Текст] / Е. Свищов // Естествознание и география. — 1900. — № 9. — С. 40–41.
- 7 Попов А. Д. Туризм и экскурсии в учебных заведениях Таврической губернии на рубеже XIX–XX вв. [Текст] / А. Д. Попов // Туристично-краєзнавчі дослідження. — К., 2007. — Вип. 7. — С. 246.
- 8 Свищов Е. Полуденная Таврида: путевые заметки [Текст] / Е. Свищов. — Симферополь, 1907.
- 9 Попов А. Д. Туризм и экскурсии в учебных заведениях Таврической губернии на рубеже XIX–XX вв. [Текст] / А. Д. Попов // Туристично-краєзнавчі дослідження / Ін-т туризму ФПУ. — К., 2007. — Вип. 7. — С. 247.
- 10 Н. Морская экскурсия учеников Ялтинской Александровской гимназии в Севастополь [Текст] / Н. // Русская Ривьера. — 1911. — 24 июня.

- 11 Попов А. Д. Туризм и экскурсии в Крыму во время Первой мировой войны [Текст] / А. Д. Попов // Туристично-краєзнавчі дослідження / Ін-т туризму ФПУ. — К., 2002. — Вип. 4. — С. 380.
- 12 ГААРК, ф. 212, оп. 1, д. 297, л. 1–50.
- 13 Непомнящий А. А. Кримський гірський клуб в Криму і розвиток краєзнавчого туризму (к. XIX — поч. XX ст.) [Текст] / А. А. Непомнящий // Туристично-краєзнавчі дослідження / Ін-т туризму ФПУ. — К., 1998. — Вип. 1: Мат-ли III Всеукраїнської конф. “Туризм в Україні: економіка та культура”: у 2 ч. — Ч. 2. — С. 150.
- 14 Листов Ю. Альпинизм и Крымский Горный Клуб [Текст] / Ю. Листов. — Одесса, 1891. — С. 7.
- 15 Устав Крымского горного клуба [Текст] // Записки Крымского горного клуба. — 1891. — Вып. 1. — С III.
- 16 Устав Крымского горного клуба [Текст] // Записки Крымского горного клуба. — 1895. — Вып. 10. — С. 5.
- 17 Основания для организации ученических экскурсий в Крым, устраиваемых Крымским горным клубом [Текст] // Записки Крымского горного клуба. — 1892. — С. 11–14.
- 18 Мальгин А. В. Русская Ривьера: Курорты, туризм и отдых в Крыму в эпоху империи; конец XVIII — начало XX века [Текст] / А. В. Мальгин. — Симферополь: Сонат, 2006. — С. 144–146.
- 19 Сообщение Е. В. Князева о II-ой ученической экскурсии в Крым, совершенной в июне 1895 года под его руководством [Текст] // Записки Крымского горного клуба. — 1896. — Вып. 2. — С. 6.
- 20 Голоцван К. В. Крымско-Кавказский горный клуб [Текст] / К. В. Голоцван // Историческое наследие Крыма. — 2007. — № 18. — С. 168.
- 21 Непомнящий А. А. Кримський гірський клуб ... — С. 151.
- 22 Севастополь в кармане. Необходимая книжка каждому туристу. Практический путеводитель [Текст]. — Одесса, 1904. — С. 42–43.
- 23 Отчет о состоянии и деятельности Ялтинского отделения Крымского горного клуба за 1891 год [Текст] // Записки Крымского горного клуба. — 1892. — Вып. 2. — С. 24.
- 24 Вебер Ф. Д. История развития и деятельности Ялтинского отделения Крымско-Кавказского горного клуба [Текст] / Ф. Д. Вебер // Юбилейный сборник Крымско-Кавказского горного клуба 1890–XXV–1914 / под ред. М. А. Познанского. — Одесса, 1915. — С. 47–63.
- 25 Расписание экскурсий, устраиваемых Ялтинским отделением Крымского горного клуба в мае и июне месяцах 1895 года // Записки Крымского горного клуба. — 1895. — Вып. 5. — С. 6–10.
- 26 Инструкция секции пешеходных экскурсий Ялтинского отделения Крымско-Кавказского горного клуба [Текст] // Отчет о деятельности Ялтинского отделения Крымско-Кавказского горного клуба в 1914 году. — Ялта, 1915. — С. 35–37.
- 27 Непомнящий А. А. Кримський гірський клуб в Криму... — С. 153.
- 28 [Мельников Н. П.] Н. П. М. Краткий путеводитель-картинка по Крыму. Составлено Н. М. П. для туристов. [Текст] / Н. П. Мельников. — Одесса, 1899. — 37 с. — Изд. под псевд.: Н. П. М.
- 29 Меркулов В. А. Путеводитель по горам Крыма. Подробное описание пешеходных и верховых экскурсий Крымского горного клуба [Текст] / В. А. Меркулов. — СПб., 1903. — 72 с.
- 30 Попов А. Д. Экскурсионная жизнь Ялты накануне и во время Первой мировой войны [Текст] / А. Д. Попов // Культура народов Причерноморья. — 1998. — № 5. — С. 429.

Евгения Молочко

Изучение, популяризация и охрана памятников истории и культуры Севастополя: экскурсионная деятельность во второй половине XIX — в начале XX века

Формами работы по изучению памятников истории и культуры Крыма во второй половине XIX — начале XX века стали выезды к местам их расположения, организация экскурсий с целью их исследования. В статье показан вклад учебных заведений Таврической губернии в популяризацию памятников истории и культуры Севастополя. Проанализированы главные на-

правления памятникоохранительной деятельности Крымско-Кавказского горного клуба относительно историко-культурного наследия города боевой славы.

***Ключевые слова:** памятники истории и культуры, Севастополь, Крым, охрана культурного наследия, экскурсии.*

Evgenia Molochko

By the forms of work on the studied of historical and cultural monuments of Crimea in the second half XIX — early XX centuries departures became to the places of their location, organization of excursions with the purpose of research

In the article the contribution of educational establishments of the Tavrida province is rotined to popularization of historical and cultural monuments of Sevastopol. Main directions are analyses of protection activity Crimean-Caucasian mountain club in relation to the cultural heritage of city of battle glory.

***Key words:** monuments of history and culture, Sevastopol, Crimea, of protection of cultural heritage, excursions.*

